

Klára Brožovičová

Ústav evropské etnologie Masarykovy univerzity, Brno

Jana Pospíšilová

Etnologický ústav Akademie věd České republiky, v.v.i, pracoviště Brno

Dělnický dům a proměny sociálně vyloučené oblasti.

Případová studie lokality Brno-Cejl

Abstract

The first textile factory in the former cadastral municipality Horní a Dolní Cejl (Upper and Lower Cejl, today Brno-North) was established in the 1750s. At the beginning of the 19th century there were already seven large textile factories in the area. In the first half of the 19th century, two- or multi-storey courtyard balcony apartment houses were built, providing accommodation to textile factory workers who came to Brno from the surrounding villages. Brno was called the Moravian Manchester at that time. The character of a manual workers' suburb has been preserved in the Cejl locality until now. The locality has been described as socially excluded, with a high percentage of Roma inhabitants living in unsuitable and run-down flats. At the same time, the locality reflects a selective process of gentrification alongside globalization. Qualitative research of two selected three-storey courtyard balcony houses was conducted between 2007–2010 within the CONDENSE project supported by VolkswagenStiftung (Socio-Spatial Consequences of Demographic Change in Central Eastern European Cities. Potentials and Limits of an Exchange of Experiences from Western Europe and Eastern Germany). The research further focused on the gentrification process in the locality while exploring goals and strategies of the participants and their impact on the integration process or exclusion of the Roma inhabitants of the locality.

Keywords: Socially excluded locality; Upper and Lower Cejl; Brno; gentrification; urban renovation; Roma inhabitants

V bývalé katastrální obci Horní a Dolní Cejl (dnes Brno–sever) byla v polovině 18. století založena první továrna na sukno a na začátku 19. století zde existovalo sedm velkých textilních továren. V první polovině 19. století zde byly vystavěny dvou a vícepodlažní pavlačové činžovní domy, ve kterých byli ubytováni především textilní dělníci přicházející z venkova do Brna. Brnu se přezdívalo moravský Manchester. Charakter

dělnického továrního předměstí si oblast Cejlu uchovala dodnes. Lokalita byla vyhodnocena jako oblast sociálního vyloučení s vysokou koncentrací romských obyvatel bydlících v nevyhovujícím a zanedbaném starém bytovém fondu. V oblasti se současně projevuje selektivní proces gentrifkace spolu s globalizačními vlivy. Kvalitativní výzkum vytípaných dvou třípodlažních pavlačových domů byl proveden v letech 2007–2010 v rámci projektu CONDENSE s podporou VolkswagenStiftung (Socio-Spatial Consequences of Demographic Change in Central Eastern European Cities. Potentials and Limits of an Exchange of Experiences from Western Europe and Eastern Germany) a dále se zaměřil na proces gentrifkace oblasti. Byly sledovány cíle a strategie zúčastněných skupin a jejich dopady v procesu integrace či exkluze romských obyvatel oblasti. slova kluczowe: Horní a Dolní Cejl; Brno; gentrifkace; urbánní obnova; Romové

Data wplywu: 31.10.2014

Data akceptacji: 01.07.2015

Pro případovou studii jsme zvolily objekt v sociálně vyloučené oblasti v městské části Brno-Sever. Město Brno je druhým největším městem České republiky (cca 400 000 obyvatel), je důležitým administrativním centrem republiky a hlavním městem Jihomoravského kraje. Bylo významným průmyslovým střediskem Rakouska-Uherska i Československa. Náš výzkum se zaměřil na některé proměny městského prostoru v období postsocialistické transformace.

Malý exkurz do etnologických výzkumů Brna

V československé etnografii se počátky výzkumu města váží k 50. letům 20. století, kdy vedoucí brněnského akademického pracoviště Karel Fojtík publikoval svoji první velkou studii zacílenou na poznání způsobu života dělnictva v Brně v 18. a 19. století¹. K. Fojtík svým zaměřením navazoval na široce pojatý Sociologický výzkum Brna, který už v roce 1946 zahájila tzv. Brněnská sociologická škola v čele s Inocencem Arnoštem Bláhou. Výzkum však nebyl z politických důvodů dokončen². Etnografický výzkum byl do té doby zaměřený především na rurální prostředí. Na město a průmyslové oblasti se nově orientoval v duchu dobové vládnoucí ideologie. Soustředil se na výzkum dělnictva především jako nositele pokrokové kultury. Současně jsou všechny práce z počátku 50. let 20. století z velké části věnované hledání metod, jakých použít při etnografickém výzkumu města a průmyslové oblasti. Fojtíkovy studie Tři typy dělnických obydlí a Dům na předměstí byly průlomové a jsou dodnes metodologicky inspirativní³. V 70. letech 20. století byla zdejšími badateli v rámci etnografie současnosti sledována především residua vesnické kultury přenesená do města. Město jako výzkumný terén se jevilo jako nový rámeček

¹ Fojtík 1953.

² Sociologický výzkum Brna, 1949.

³ Fojtík 1959, 1963.

lidové kultury⁴. Od 90. let 20. století došlo v Brně v Ústavu pro etnografii a folkloristiku ČSAV pod vedením Oldřicha Sirovátky k dalšímu rozvoji urbánní etnologie se zaměřením na městskou každodenní kulturu v celé šíři a strukturovanosti. Byla sledována kulturní identita českých a částečně i německých obyvatel Brna⁵. Podle O. Sirovátky tvoří základ obrazu každodenní kultury obyvatel Brna dva kulturní okruhy: městský a venkovský⁶.

Po roce 2000 se otevřela nová etapa v podobě interdisciplinárních projektů s účastí etnologů a dalších odborníků zaměřených na výzkum Brna. Rakouský ústav pro východní a jihovýchodní Evropu podpořil v roce 2003 projekt *Das multikulturelle Brunn an der Schwelle zum EU-Beitritt*. Byly zde formulovány tři typy interetnických vztahů a Romové představovali dědictví nezdařené snahy o integraci a akulturaci⁷. Dalšími víceoborovými výzkumy byl mezinárodní projekt *ConDENSE*⁸, který při spolupráci sociologů, kulturních demografů a etnologů přinesl výsledky výzkumu zaměřeného na vnitřní části měst Lodž, Gdaňsk, Ostrava a Brno⁹. Také projekt *Kolektivní paměť města Brna. Její proměny a vývoj v průběhu 20. století*¹⁰ byl založen na interdisciplinární spolupráci etnologie a historie¹¹. Výsledkem kvalitativního výzkumu metodou oral history zaměřeného na každodenní život brněnských Němců je v českém prostředí průkopnická kniha vzpomínek *Měla jsem moc krásné dětství*¹².

Geografická poloha Brna

Interakce přírodních podmínek s primární industrializací města vedla k vytvoření průmyslového pásu podél řeky Svitavy, která poskytovala energetickou i technologickou vodu. Tato skutečnost se odráží ve struktuře města dodnes. Stavební boom v období kapitalistické i socialistické industrializace rovněž reflektoval přírodní podmínky. Například socialistický zákon o ochraně zemědělské půdy nedovolil Brnu rozšíření na jih. To znamenalo šíření města na sever, zatímco jeho jádro zůstávalo na místě. Vnitřní město¹³ je značně diferencováno, ve starých průmyslových čtvrtích docházelo k prolínání továrních, infrastrukturních a obytných objektů – vícepodlažních domů. Bydleli zde především průmysloví dělníci a tomu odpovídal i standard objektů. Nyní jsou tyto části města

⁴ Niedermüller 1987.

⁵ Sirovátka 1992.

⁶ Sirovátka 1993.

⁷ Fischer, Pospíšilová 2005.

⁸ Projekt conDENSE 2006–2009 (Socio-Spatial Consequences of Demographic Change for East Central European Cities) byl financován německou nadací Volkswagenstiftung (Az II/8115; www.condense-project.org).

⁹ Haase, Steinführer et al. 2011.

¹⁰ Projekt byl podpořen Grantovou agenturou České republiky.

¹¹ Ferencová, Nosková 2009.

¹² Nosková, Čermáková 2013.

¹³ Steinführer, Pospíšilová, Grohmannová 2009.

předmětem přestavby, řešení problémů brownfields, místy také gentrifikace¹⁴. V těchto městských částech (nebo ulicích) se nyní prolíná romské etnikum, chudoba a narušování norem spolužití – vždy se zde prolíná problém sociální a etnický¹⁵.

Co je to gentrifikace: použití termínu v rámci výzkumného kontextu vyloučené lokality

V současné době je oblast ulic Cejlu a Bratislavské v procesu gentrifikace. Proces v této oblasti, tak jak probíhá v současné době, můžeme označit za učebnicový příklad vymístění sociálně slabých obyvatel nově příchozími obyvateli, kteří se řadí k střední vrstvě. Stejně tak jako popisuje Ruth Glass v prvotní definici gentrifikace, čtvrť se proměňuje nejenom sociálně, ale také vizuálně¹⁶. Zchátrané domy, kde původně žili sociálně slabí obyvatelé, jsou kompletně rekonstruovány, což je dalším impulzem pro členy střední třídy¹⁷. V tomto směru lze proces gentrifikace analyzovat podle Neila Smithe, který vychází z ekonomického základu procesu gentrifikace. Smith pracuje s pojmem tzv. „rent gap“¹⁸, kdy si všímá ekonomické příležitosti nabízející se v rámci podinvestované lokality. Dělnické čtvrti se obvykle vyznačují vysokým ekonomickým potenciálem, který je způsobem atraktivní polohou místa, současně však nižšími reálnými cenami nemovitostí a parcel. Tento nepoměr mezi tržní cenou a reálnou hodnotou pak nabízí příležitost pro spekulativní investování, což do oblasti přivádí investory ze střední třídy. Smithova teorie je založena převážně na ekonomických základech, kdy předpokládá, že lidé budou následovat nabídku a příležitost nabízených finančních zdrojů, aniž by brali v potaz další faktory¹⁹.

Gentifikaci v rámci České republiky lze sledovat až v porevoluční éře devadesátých let 20. století, kdy se původně poměrně homogenní společnost bývalého Československa začala na základě demokratických a tržních principů polarizovat. Proces gentrifikace je typický pro velké sídelní celky, tzn. v prostoru České republiky můžeme gentrifikační vývoj sledovat taktéž v hlavním městě Praze²⁰.

Soukromé investory kupujících nemovitosti v brněnské lokalitě můžeme rozdělit na dvě skupiny dle toho, zda se stávají současně i residenty. Zatímco větší investoři byty v lokalitě zpravidla pronajímají, drobní investoři se do lokality přímo stěhují a osidlují zakoupené nemovitosti, které jsou zpravidla jejich startovacími byty. Do této skupiny můžeme také řadit mladé residenty žijící v nájemních bytech, kteří se v lokalitě usazují kvůli nízkému nájmu. Obnovu urbánních celků v souvislosti s demografickými a ekonomickými

¹⁴ Pospíšilová, Vaishar, Steinführer 2009.

¹⁵ Vašečka 2002.

¹⁶ Glass 1964.

¹⁷ Srovnej: Karpínska 2012, s. 140.

¹⁸ Smith 1996.

¹⁹ Smith 1996.

²⁰ Sýkora 2005, Novotná 2007.

změnami, kdy dochází k soukromým investicím do veřejného prostoru, rozebírá z teoretického hlediska Elisabeth Zukin²¹.

Oba aspekty, ekonomický i sociální, spojuje teoreticky v rámci procesu gentrifkace David Ley, který tvrdí, že k osidlování místa dochází díky jeho osobitosti, blízké poloze centra a současně odlišnosti od homogenního prostředí města²². Těto teorii odpovídá početná skupina studentů, která se do lokality stěhuje nejen kvůli levnému nájemnímu bydlení. Současně je tato skupina dočasných rezidentů otevřená mezietnickému sousedství a je relativně alternativní, kdy bydlí ve sdílených studentských bytech ve vyšším počtu, čímž na sociálním žebříčku tvoří jakýsi mezistupeň mezi oběma sociálními skupinami residentů. Studenti se jako skupina vyznačují vysokou flexibilitou, což znamená, že v lokalitě setrvávají v horizontu několika semestrů a posléze se stěhují do jiných městských čtvrtí. Mezi alternativní se řadí také poměrně početná komunita umělců, kteří v lokalitě bydlí či mají zde své ateliéry, i když se nejedná o typickou, umělci vyhledávanou lokalitu.

V teoretickém přístupu ke gentrifkaci a jejím vlivu na lokální populaci se teorie rozcházejí na progentrifikační a protigentrifikační. Progentrifikační teorie zdůrazňují příchod členů střední třídy do městských částí za kladný, poukazují na jejich politický a ekonomický přínos. Pokud by byla tato populace soustředěna v suburbii města, ztratila by tak své občanské schopnosti, které se v gentrifikovaném prostředí mohou rozvíjet. Faktu příchodu ekonomicky a sociálně silné populace se často chytá také argumentace lokálních politiků a oficiálních dokumentů, kde jsou používány eufemismy jako „městská obnova“, „městská regenerace“ nebo „městská udržitelnost“ ad. Slovník oficiálních dokumentů odkazuje také na změnu fyzického prostředí lokality, čímž se vyhýbá třídnímu ustavení, které je v procesu gentrifkace obsaženo²³.

Druhou, a poměrně početnou skupinou jsou teorie poukazující zejména na fakt, že v procesu gentrifkace jsou vymístěni sociálně vyloučení obyvatelé, což v případě lokality v Brně je spojeno také s etnicitou. Proces gentrifkace je přímo založen na předpokladu existence prostředí, které koncentruje sociálně vyloučené kolektivy a současně je dostatečně atraktivní pro případné investice zájemců z řad střední třídy. Z této hypotézy odsunu původních residentů vychází také autorka pojmu gentrifkace, Ruth Glass, která přímo tvrdí:

Jakmile jednou tento proces gentrifkace v oblasti začne, rychle pokračuje, dokud všichni nebo většina původních dělnických obyvatel není odsunuta, a celý sociální charakter oblasti se nezmění²⁴.

²¹ Zukin et al. 2009.

²² Ley 1986.

²³ Lees 2008.

²⁴ Glass 1964, s. 18.

Gentrifikaci je tedy nutno vnímat jako bipolární proces, kdy na jedné straně dochází k fyzické obnově lokality a příchodu ekonomicky stabilního obyvatelstva, které s sebou přináší zkvalitnění služeb a celkové životní úrovně, na druhou stranu ale dochází k vytlačení původních sociálně slabých residentů. V lokalitě Brno-Cejl je odsun původních residentů založen na sociálním statutu, ovšem nabírá silné etnické konotace, kdy právě sociálně slabí obyvatelé jsou často (ale ne výhradně) romského původu.

Nástin postupného vývoje situace na Cejlu

Proces gentrifikace v překotné podobě, jak jej známe v současné době, je výsledkem dlouhodobého trvání poměrně nenápadného procesu. Počátek gentrifikace spojený s proměnou oblasti můžeme datovat zhruba do poloviny devadesátých let 20. století, kdy byla započata výstavba prvních investorských záměrů. Výstavba začínala v ulicích, které jsou blíže městskému centru, později se objevila nová výstavba i hlouběji v městské čtvrti Brno-sever. Za počáteční počín můžeme považovat výstavbu administrativního centra IBC v roce 1997, které je multifunkčním zařízením sdružujícím na jednom místě kanceláře, luxusní ubytovací kapacity, garáže, obchody, kavárny a restaurace a další občanské služby²⁵. Dalším významným krokem byla v roce 1999 rekonstrukce divadla Radost, které sídlí nedaleko od IBC na Bratislavské ulici. Po architektonicky výrazné přestavbě této budovy byla naplněna koncepce moderního divadla sloužícího pro děti i dospělé a byla posílena možnost kulturního využití v lokalitě. Další mimořádnou institucí je Muzeum romské kultury, které sice vzniklo již v roce 1991, ale až v roce 2000 získalo sídlo, které bylo zrekonstruováno z bývalého nájemního domu. Instituce se stala postupně místem vzdělávání a kulturního využití romských dětí a setkávání Romů i majority. Zmíněné stavby a můžeme považovat za velké pilotní projekty, stojící u zrodu dnešních pozorovatelných změn lokality.

V období let 1999–2003 realizovala nezisková organizace Drom projekt komunitního bydlení na ulici Bratislavská. V rámci tohoto projektu podpořeného Ministerstvem pro místní rozvoj a Magistrátem města Brna byly zrekonstruovány dva domy, které se nacházely v havarijním stavu a byly obydleny veskrze romskými obyvateli, z nichž někteří v domě bydleli ilegálně. Na rekonstrukci domu se podíleli stávající nájemníci nekvalifikovanými pracemi, přičemž si tímto způsobem odpracovávali dluh na nájemném²⁶. Po odpracování stanoveného počtu hodin a adekvátní participaci na projektu pak měli nájemníci možnost podepsat nájemní smlouvu na jeden rok, čímž se jim otevřela cesta k legálnímu sociálnímu bydlení, potažmo možnost setrvání v lokalitě.

Proměny po roce 2000

V období po roce 2000 pozvolna přicházeli do oblasti zástupci majoritní populace, zejména studenti vyhledávající levné nájemné bydlení, přičemž tuto skupinu můžeme

²⁵ Tato moderní budova získala prestižní titul Stavba roku 1997.

²⁶ Viz: DROM, 20. 05. 2014.

Fot. 1. Brno, ulice Cejl, pohled ke středu města, fot. J. Pospíšilová, 2007 r.

Fot. 2. Brno, ulice Cejl, průčelí domů č. p. 75 a 77, fot. J. Pospíšilová, 2007 r.

Fot. 3. Brno, ulice Cejl, společný dvůr domů č. p. 75–77, fot. J. Pospíšilová, 2007 r.

Fot. 4. Brno, ulice Cejl, pohled na dům č. p. 77 ze dvora, fot. J. Pospíšilová, 2007 r.

Fot. 5. Brno, ulice Cejl, pohled na dvůr domů č. p. 75 a 77 shora, fot. J. Pospíšilová, 2007 r.

Fot. 6. Brno, ulice Cejl, protější strana domů s plakátem realitní kanceláře, fot. J. Pospíšilová, 2008 r.

Fot. 7. Brno, ulice Cejl, společný dvůr domů už téměř vystěhovaných domů č. p. 75 a 77, fot. J. Pospíšilová, 2013 r.

Fot. 8. Brno, ulice Cejl, hrající si děti ve dvoře domů č. p. 75 a 77, fot. J. Pospíšilová, 2008 r.

považovat za průkopníky v kategorii nově příchozích. Studenti jako skupina jsou velmi flexibilní, co se bydlení týká, lze je označit za poměrně alternativní. Ve většině případů bydlí studující v pronajatých bytech ve vyšších počtech, zpravidla připadají na jednu obydlíenou místnost dvě až tři osoby. Toto bydlení pro studenty dočasným řešením, v bytech se vyskytuje poměrně vysoká fluktuace, přičemž tento způsob života je praktikován jednotlivci v období studií, popř. v prvních letech zaměstnání. Základním motivem k tomuto způsobu bydlení jsou finanční pohnutky, kdy rozpočítané nájemné je pro mladé nájemníky přijatelnější. Lokalita se zvýšeným výskytem sociálně slabých pak nabízí jednak celkově nižší nájemné, čímž se rozpočet na bydlení pro studenty ještě snižuje, ale také dostatečný počet prostorných bytů, které by byli v jiné městské části v malé vzdálenosti od městského centra pro studenty finančně zcela nedostupné. Při popisu sociální situace v lokalitě je přítomnost studentů nezanedbatelná ze dvou důvodů. Prvním faktem je kvantitativní charakteristika skupiny, tedy hojný výskyt jejích zástupců v lokalitě. Druhou skutečností, na kterou bychom neměli zapomenout, je pionýrské postavení studentů při osidlování exkludované lokality střední třídou²⁷.

V období kolem roku 2007 pak podle pořizovaných interview zaznamenáváme v oblasti zvýšený počet privatizací bytů a příchod nových residentů, kteří v oblasti plánují bydlení s dlouhodobým výhledem. Jedná se zejména o mladé profesionály ve věku 30 až 40 let, kteří v lokalitě pořizují startovací bydlení. V tomto období lze v lokalitě sledovat také zvýšený nákup bytů za účelem investice a navazujícího pronajmutí. Majitelé těchto bytů žijí v jiné části Brna. Bytový fond, který byl privatizován z městského majetku, tak byl v rámci malých soukromých investic revitalizován, přičemž tímto způsobem docházelo k vymístění původních residentů. Pohnutky k nastěhování se do lokality je na straně mladých pracujících velmi podobný jako u skupiny studentů, tedy ekonomické zvýhodnění prvotní investice do bydlení a současně pravděpodobné zhodnocení vložených financí s tím, jak se bude měnit kontext zmiňované oblasti²⁸. S tímto předpokladem pracují taktéž soukromí investoři, kteří nakupují v lokalitě byty čistě pro investiční záměry. Po roce 2007 se soukromé investice do bytových domů zvyšují taktéž v návaznosti na zjevnou revitalizaci bytového fondu městských částí Brno-sever a Brno-střed financovaných z projektu IPRM (Integrovaný plán rozvoje města) podporovaného Evropskou unií.

Zásadní vliv na vývoj sledované oblasti mají dotace z operačních programů Evropské unie. Pro dotace z programů Evropské unie splňovala lokalita ulice Cejl a přilehlých ulic plně podmínky vyloučené lokality. Konkrétně to byly předpoklady zvýšené míry chudoby a dlouhodobé nezaměstnanosti, významných nedostatků v oblasti dovedností a velký počet studentů, kteří předčasně opouštějí školu. Dále pak vysoký stupeň kriminality a delikvence, obzvláště znečištěné životní prostředí a nízká míra hospodářské aktivity. Vyloučenost lokality byla charakterizována také technickým stavem budov, které byly

²⁷ Brožovičová 2013, s. 51.

²⁸ *Ibidem*, s. 52.

energeticky zcela nevyhovující a v havarijním stavu. Charakteristika území splnila v plné míře kritéria pro podporu v rámci Integrovaného plánu rozvoje města a byla dotována v zúčtovacím období 2008–2013 financemi z Evropské unie s příspěvkem z městského rozpočtu. Dotace jsou primárně soustředěny na dva druhy aktivit, a to na revitalizaci městského prostoru, tzn. na opravy a modernizace bytových domů a budování veřejných prostorů a městské zeleně. Druhá aktivita je zaměřena na pilotní projekty zaměřené na zmírnění sociálního vyloučení romské komunity²⁹. Z celkového rozpočtu podíl financí určených na sociální začlenění a pilotní programy tvoří spíše doplňkovou činnost celého projektu a navíc jsou pilotní projekty prováděny výhradně neziskovými organizacemi. Oba faktory spojené s pilotními sociálními projekty – finanční rámec i přenos proveditelnosti – se přímo podílí na celkovém dopadu Integrovaného programu rozvoje města.

Integrovaný program rozvoje města tak v důsledku jeho nastavení urychluje proces gentrifikace, který ve svém počátku probíhal pozvolna. Investované peníze, které měly napomoci snížit míru vyloučení obyvatel lokality, paradoxně snižují možnosti pobytu cílové skupiny v lokalitě. Renovované objekty, stejně tak jako zlepšující se úroveň veřejných prostranství spolu s výhodnou polohou místa, jsou cílem obyvatel z řad majority. Vzhledem k tomu, že původní residenti nejsou schopni tržně konkurovat nově příchozím, dochází k vysídlování sociálně slabých, a to ve velké míře Romů, v mnoha případech bez nároku na náhradní bydlení vzhledem k častému zadlužení. Vzhledem k tomu, že proces gentrifikace a rekonstrukce domů je souběžný, nelze s přesností určit, jak vysokou šanci budou mít původní residenti na setrvání v lokalitě a jaký dopad budou tedy mít implementované pilotní projekty vzhledem k sociálnímu vyloučení.

Metody

Objekt obydlený převážně Romy byl pro podrobný etnografický výzkum vytipován jako protiklad k domu s byty v soukromém vlastnictví. Majitelem domu na ulici Cejl je městská část Brno-sever. V oblasti Cejlu byly od začátku 18. století zakládány továrny na sukno a postupně zde byly vystavěny dvou a vícepodlažní pavlačové činžovní domy, ve kterých byli v jednopokojových bytech s kuchyní ubytováni textilní dělníci přicházející z venkova. Vnější charakter dělnického továrního předměstí s postupnou vysokou koncentrací romských obyvatel si oblast Cejlu do jisté míry uchovala dodnes. Oblast dostala od Brňanů stigmatizující pojmenování Bronx. Obyvatelé dvou zkoumaných pavlačových domů spojených společným dvorem (Cejl č. p. 75, 77) jsou až na výjimky Romové pocházející ze Slovenska. Žijí (žili) v bytech bez koupelny a teplé vody v podmínkách podobných těm, které jsou doloženy z přelomu 19. a 20. století³⁰. Karel Fojtík je označuje

²⁹ Viz: Integrovaný plán rozvoje statutárního města Brna v problémové obytné zóně města pro programovací období 2007-2013, 15. 7. 2014.

³⁰ Langrová 2008.

jako druhý typ dělnického obydlí, který se proměnil na „nájemní kasárna“³¹. Výzkum prováděný kvalitativními metodami trvá přerušovaně od podzimu 2007 do současnosti a byl součástí projektu *ConDENSE*.

S dospělými obyvateli jsme prováděly interview, nejprve volné, a pokud to bylo možné, tak v druhém kole i rozhovory řízené/strukturované. Pokusily jsme se zaznamenat jejich životní příběhy a vzpomínky na život v domě. Zajímaly jsme se o vztah obyvatel k domu a ke čtvrti, ve které bydlí, k městu Brnu, o sousedské vztahy, o názory na bydlení a přání týkající se bydlení a života obecně. Audiovizuální dokumentace pořízená během terénního výzkumu je uložena v dokumentační sbírce Etnologického ústavu AV ČR, v. i., pracoviště Brno. Součástí výzkumu byly také opakované expertní rozhovory s pracovníci bytového úřadu městské části Brno-Sever, s pracovníci Muzea romské kultury a se sociální pracovníci Společnosti Romů na Moravě.

Kvalitativní výzkum

Gentrifikace a chudoba v městském prostředí spadají mezi výzkumná témata, která přímo vyžadují kvalitativní přístup a bezprostřední kontakt s respondentem. Franco Ferrarotti tento výzkumný problém řadí mezi výhradně kvalitativní spolu s problematikou terorismu, organizovaného násilí a drogových závislostí, kdy předpokládá, že jedině cestou kvalitativního výzkumu lze dosáhnout setu relevantních dat³².

Žádný jedinec se nikdy nevztahuje a nemůže vztahovat k celé sociální skutečnosti. V etnologických výzkumech se upřednostňuje postup od individualit k uchopení celku, neboť mikrosvěty odhalují variabilitu³³. Biografie dokumentuje postupný vývoj situace v lokalitě, tak jak jej vnímají jednotliví aktéři, kteří obecné události spojené s procesem změny zasazují do kontextu vlastních žitých prožitků a dokumentují sociální proces jakoby „zespod“³⁴. Prožité emocionální situace a životní mezníky mohou být spojeny a objasňovat širší historické procesy a sociální změny³⁵. V tomto směru byla analýza biografických výpovědí původních residentů oblasti velmi přínosná a upozorňující na některé aspekty celkového sociálního procesu.

Výzkum městského bydlení prostřednictvím narativů přímých účastníků událostí je již ustavenou metodou, za zmínku stojí zejména práce „Ein Haus in Europa“³⁶. Podobně inspirativní pro naši práci je kniha Studse Terkela „Division Street: America“³⁷, kde jednotlivé příběhy obyvatel tvoří celkový obraz mikrosvěta, otevřeného nebo okolí uzavřeného,

³¹ Fojtík 1959, s. 28.

³² Ferrarotti 2003.

³³ Luther 2002, s. 469.

³⁴ Chamberlayne, Bornat, Wengraf 2000.

³⁵ Ibidem.

³⁶ Gößwald 1996.

³⁷ Terkel 1968.

reagujícího na okolní kontext. Mikrosvět se vztahuje a je identifikován aktéry na základě okolního sociálního prostředí, vznikají tak identitní dichotomie „my“ versus „oni“. Prostřednictvím identitních dichotomií pak jsou utvářeny postoje, názory a motivace jednotlivců, které jsou promítány do výpovědí aktérů.

Posledním uplatněným přístupem bylo přímé zúčastněné pozorování, které je aplikováno běžně zejména za účelem sledování chování lidí v městském veřejném prostoru³⁸. Zúčastněné pozorování bylo zajištěno dlouhodobým pobytem jedné z badatelek přímo ve zkoumané lokalitě. Velmi podobně postupuje také antropolog Clifford Geertz, který přímo odkazuje na kontakt s prostorem:

Kdo chce poznat předměty, úkony a procesy v mikrokosmu evropského velkoměsta, musí se obrátit přímo na lidi, neboť teprve oni dávají těm věcem a úkonům smysl. Z prostor každodenní zkušenosti, jako je ulice, dvůr, schodiště, byt, a z významů, které obyvatelé těmto prostorám přiřkládají, lze „vyčíst“ stopy fenoménů jako kulturní integrace, kulturní proměny nebo kulturní konflikty³⁹.

Vzhledem k tomu, že se nejedná o uzavřenou komunitu, jako tomu je u rurálních sídel a osad, vyhnuly jsme se tak prvotním obtížím se vstupem badatele do neznámého prostředí a potížím spojeným s přijetím výzkumníka⁴⁰. Také bylo třeba připravit se na prostředí převážně obydlené Romy. Podle německého antropologa Chrise Hanna je detailní etnografické pozorování potřebné obzvláště v období velkých sociálních změn, kdy zjištění etnografů mohou být nanejvýš užitečná jako doplňky modifikující a někdy i opravující paradigmatu užívaná v jiných oborech. Etnografické studie nedávných transformací v bývalých socialistických zemích jsou naprosto nezbytné⁴¹. Za užitečný srovnávací materiál výstupů zúčastněného pozorování ve veřejném městském prostoru považujeme práci Zdeňka Uherka a Veroniky Beranské „Analýza uživatelů a užívání městského veřejného prostoru hl. m. Prahy. Závěry a doporučení“⁴².

Příběh jednoho objektu – vliv gentrifikace na sledovanou rezidentní jednotku

V roce 1963 charakterizoval K. Fojtík velké činžovní domy, které byly od poloviny 18. století typickým obydlím továrních dělníků ve většině českých průmyslových měst. Počtem obyvatel mu velký činžovní dům připomínal vesnici. Rodiny se navzájem znaly a byly vystaveny sociální kontrole, dvůr se podobal návsi, ale podobu mezi vesnicí

³⁸ Whyte 1988.

³⁹ Geertz 1995, s.192.

⁴⁰ Vavroch 2014.

⁴¹ Hahn 2007, s. 16.

⁴² Beranská, Uherek 2014.

a činžovním domem považoval jen za vnější⁴³. Fojtíkova charakteristika nám vytanula na mysl na podzim roku 2007 při vstupu na společný dvůr extrémně zdevastovaných, neopravených – a jak se česky říká – vybydlených pavlačových domů na Cejlu č. p. 75–77. Byla to realita sociálně vyloučené oblasti, kde romská většina žila ve vztahu „my“ a „oni“ vůči „gadžům“, ne-Romům, ale i vůči některé skupině Romů, která nepatří do okruhu příbuzných. Zdejší Romům byly byty přidělovány postupně od poloviny šedesátých let 20. století. Sousedskou komunitu spojoval socio-ekonomický status, ve velké míře společná etnická identita a důsledky bytové politiky⁴⁴. Domy a dvůr charakterizoval hluboký rozdíl mezi exteriérem a interiérem. Otlučená fasáda, rozbitá okna, neopracovanými fošnami zatlučená okna a dveře neobydlených bytů, špinavý dvůr s hromadou odpadků a zápach v chodbách kontrastoval s uklizenými, někdy dokonce úzkostlivě čistými domácnostmi. Tento nezáměr o údržbu prostoru mimo vlastní byt patří – stejně jako soudržnost příbuzných, vzájemná výpomoc, časté návštěvy a hlučné oslavy s příbuznými – k obvyklým, lze říci tradičním zvyklostem Romů⁴⁵. Neutěšené prostředí oživovalo vlající vyprané prádlo na šňůrách podél pavlačí. Rozhovory jsme vedly se zástupci všech generací, přičemž nejstarší Rom se narodil v roce 1945. Jedna třetina bytů už byla prázdná, majitel domu neinvestoval do dílčích oprav a řešil pouze havarijní situace.

Byty představoval převážně pokoj s kuchyní, do které se chodí rovnou z pavlače. Několik bylo vícepokojových a vznikly spojením původních jednopokojových bytů; jeden z nich, vlastními náklady rekonstruovaný a doplněný sprchou a chemickým WC pro děti, obývala rodina, která se od ostatních obyvatel distancovala. Až na tuto výjimku byly všechny byty bez koupelny, bez teplé vody a toalety. Na každé pavlači jedna toaleta společná všem nájemníkům v patře. Současná situace se nelišila příliš od stavu na počátku 20. století:

Cejl 77: Pokoj a kuchyň. Dvě postele pro šest lidí. Vlhkost až do dvou metrů výšky bytu. Vzduchový prostor 10,2 m³. Záchod pro sedm rodin. Žádné vodovodní potrubí. Otevřený kanál. Žumpa. Vedle studny se nachází kanál, který silně zapáchá...⁴⁶.

V roce 2007 bylo v tomto domě 21 bytů (z toho 2 volné), v nich žilo 48 osob⁴⁷. Stereotypní představa o přeplněných bytech Romů se nepotvrdila, i když například jednu úzkostlivě čistou domácnost obývala šestičlenná rodina v jednopokojovém bytě (rodiče, tři děti do dvaceti let, partner jedné z dcer a jejich čerstvě narozené dítě).

⁴³ Fojtík 1963, s. 49.

⁴⁴ Pospíšilová, Mair 2011, s. 277–297.

⁴⁵ Pavelčíková 2008, s. 215.

⁴⁶ Noviny Volksfreund, 1907, podle Langrová 2008, s. 222.

⁴⁷ V domě Cejl 77 žilo v roce 1910 celkem 107 obyvatel, Langrová 2008, s. 223.

Objektivní vývoj – srovnání roku 2007 – 2009 – 2014

V roce 2007 bydlelo 93 osob ve 28 bytech, v roce 2009 to bylo 50 osob v 18 bytech. Ve většině bytů bydlela jedna nebo dvě osoby, v pěti bytech početné rodiny s mnoha dětmi. Je třeba k těmto číslům dodat, že počet bydlících mohl být vyšší vzhledem k nenahlášeným příbuzným. Pozorovaly jsme postupné vytrácení obyvatel bytů a mizení jedné komunity. Kam nájemníci odešli, nebylo snadné zjistit, neboť o nových adresách Romů často jejich sousedé nevěděli a v dokumentaci bytového odboru městské části byli rozmanité údaje: „ukončený pobyt, odstěhován na Slovensko“; „exekučně vystěhována, není v registru, pravděpodobně zemřela“; „exekučně vystěhování, adresa městský úřad Brno, děti v dětském domově“ aj. V průběhu výzkumu odešel jeden nájemník do protialkoholní léčebny, jeden nájemník se odstěhoval někam mimo Brno, jedna rodina šla bydlet k rodičům na Bratislavskou ulici apod. Sledované domy se za osm let staly neobyvatelnými a téměř se vyprázdnily. Na zbývající uživatele čtyř bytů byla podána žaloba na vyklizení bytu a nám se na jaře 2014 nepodařilo s nimi navázat kontakt. Jedna z těchto rodin patřila k prvním, které do domu v roce 1965 přišly. Manželé zde vychovali osm dětí, pracovali a dostávali penzi – jediný stálý příjem ve velké rodině⁴⁸. V šedesátých letech pěstovali zeleninu a květiny na dvoře, kde jsou dnes jen odpadky. Jejich děti však už byly nezaměstnané, účastnily se aktivit v oblasti tzv. šedé ekonomiky a dopadly na ně všechny atributy kultury chudoby, jako je zadlužování a nesplácení nájemného, gamblerství, lichva, alkoholismu a užívání drog.

Výpovědi – kam směřují

Respondenti byli většinou spokojeni s místem bydliště, neměli ani schopnosti uvažovat o změně a chtěli zůstat buď v místě, nebo se dostat do blízkých Husovic anebo Židenic. Věděli, že privilegium vybrat si místo svého bydlení je do značné míry otázka peněz, a že pokud nemají práci, nemají šanci dosáhnout na zlepšení.

...za tech třicet let sem si na to tak zvykla, přizpůsobila sem se tomu bordelu.....mě to na venkov netáhne. Já jsem se tam nadřela! Nesmiš propadnout! [říká vnukovi]. Když propadneš, budeš blbě jak tvuj tata... (žena ne-Romka, nar. 1950, narodila se ve vesnici blízko Brna)

Já su zvyklá, co už s tím? Já su zvyklá tady... (žena Romka, nar. 1946)

...nikam, tak já bych nechtěla jít jinam, já bych nejradši byla pořád s mamkou. Ale tak to nejde pořád. A chtěla by sem, abychom dostali větší byt. To by sem chtěla. (žena Romka s kojencem, nar. 1991)

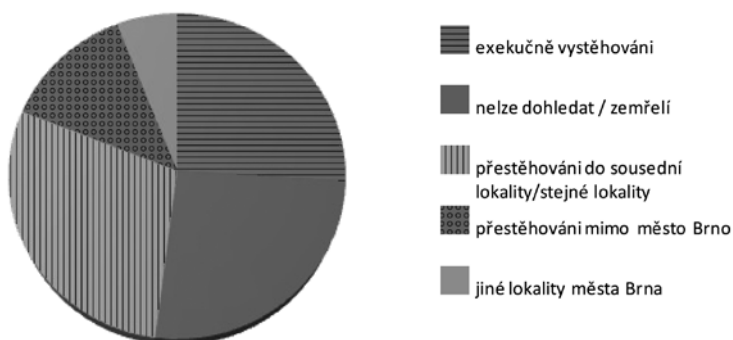
Okolí se nám líbí, narodili jsme se v tom. (partneři romští, nar. 1950, 1974)

⁴⁸ Gößwald 1996, s. 7.

Faktografický výstup, který vyplývá z terénního výzkumu a podkladů městské části

Při zpracování dat o vystěhování jednotlivých obyvatel v údobí zhruba posledních pěti let dostáváme základní přehled o směřování původních residentů jednak v prostoru města, ale také na sociální škále⁴⁹. Při procentuálním propočtu situace sledovaného domu vychází, že z původně započítaných 31 jednotek bylo exekučně vystěhováno, popř. je s nimi veden exekuční proces ve 26 % domácností; zemřelo anebo nejsou dohledatelní (odešli z domu sami) také 26 %. Celkově 29 % se přesunulo se do jiného domu v téže lokalitě anebo v oblasti přilehlé (Husovice, Židenice) a mimo město odešlo 13 %. Pokud se jedná o nové bydliště v přilehlých lokalitách, jsou to zase domy, které nejsou v dobrém fyzickém stavu. Pouze jedna rodina se přemístila do bytu na sídlišti, ve zbylých případech nového bydliště jde opět zejména o staré měšťanské domy. Z výpovědí úředníků vyplývá, že Romové se zřídka chtějí vystěhovat z lokality a tuto tendenci potvrzují i sami Romové.

Procentuální výstup mobility obyvatel sledované jednotky

Závěry

- Změny ve vnitřním městě (proces gentrifkace) se projevují přímo v životních strategiích jednotlivých obyvatel. Sociální mobilitu v prostoru města lze tedy vysledovat i na příkladu jednoho sledovaného domu.
- Na proces gentrifkace ve sledované oblasti Cejl mají přímý vliv dotace Evropské unie a aplikované projekty určené na obnovu vnitřního města.
- Proces gentrifkace ve sledované lokalitě je pozvolný a sledovatelný v posledním desetiletí, přičemž v posledních letech je postup procesu nejmarkantnější.
- Důsledky suburbanizace a procesy obnovy vnitřních měst jsou aktuálním závažným tématem urbánního výzkumu v České republice, střední a východní Evropě a zasluhují si podrobnou analýzu.

⁴⁹ Graf byl sestaven na základě dat získaných dlouhodobým terénním výzkumem.

Bibliografie

- Beranská V., Uherek Z. 2014, *Analýza uživatelů a užívání městského veřejného prostoru hl. m. Prahy. Závěry a doporučení*, Etnologický ústav AV ČR, v.v.i., Otevřená společnost, o. p. s, Praha, s. 5–8.
- Brožovičová K. 2013, *Gentrifikace: Příležitost integrace? Případová studie lokality Brno Zábrdovice* (diplomová práce, Katedra sociologie, Fakulta sociálních studií, Masarykova univerzita, Brno), http://is.muni.cz/th/109147/fss_m_b2/, 25.10.2014.
- Ferencová M., Nosková J. (ed.) 2009, *Paměť města. Obraz města, veřejné komemorace a historické zlomy v 19.–21. století*, Etnologický ústav AV ČR, v.v.i., Statutární město Brno – Archiv města Brna, Ústav etnologie SAV, Brno.
- Ferrarotti F. 2003, *On the Science of Uncertainty. The Biographical Method in Social Research*, Lexington Books, Oxford.
- Fischer G., Pospíšilová J. 2005, *Multikulturalität und Multiethnizität in Brünn zu Beginn des 21. Jahrhunderts. Tendenzen und Fragen*, „Volkskunde in Sachsen“, Vol. 17, s. 189–205.
- Fojtík K. 1953, *Príspevek k poznání způsobu života dělnické třídy v Brně v druhé polovině 18. a v první polovině 19. století*, „Český lid“, Vol. 40, s. 58–65, 224–226.
- Fojtík K. 1959, *Tři typy dělnických obydlí v Brně. Od nejstarší kolonie k nouzovým sídlištím*, „Brno v minulosti a dnes“, Vol. 1, s. 23–40.
- Fojtík K. 1963, *Dům na předměstí. Etnografická studie o životě obyvatel činžovního domu v Brně*, „Brno v minulosti a dnes“, Vol. 5, s. 45–68.
- Geertz C. 2000, *Interpretace kultur*, Slon, Praha.
- Glass R. 1964, *London: aspects of change*, „Centre for Urban Studies“, No. 3, MacGibbon & Kee, London, s. 342.
- Gölszward U. (ed.) 1996, *Schillerpromenade 27, 12049 Berlin EIN HAUS IN EUROPA: Zum Wandel der Großstadtkultur am Beispiel eines Berliner Mietshauses*, Verlag für Sozialwissenschaften, Berlin.
- Hann Ch. 2007, *Rozmanitě časové rámce antropologie a její budoucnost ve střední a východní Evropě*, „Sociologický časopis“, Vol. 43, No. 1, s. 15–30.
- Haase A., Steinführer A., Kabisch S., Grossmann K., Hall R. (eds.) 2011, *Residential change and demographic challenge : the inner city of East Central Europe in the 21st century*, Ashgate Publishing Limited, Surrey.
- Chamberlayne P., Bornat J., Wengraf T. (ed.) 2000, *The Turn to Biographical Methods in Social Science. Comparative issues and examples. Introduction. The biographical turn*. Routledge, London and New York.
- Karpińska G. E. 2012, *Miasto kultury w EC-1. O nowej łódzkiej tradycji*, [in:] Karpińska G. E. (ed.), *Antropolog w mieście i o mieście*, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Wrocław – Łódź, s. 135–154.
- Langrová M. 2008, *Bytová otázka dělníků v Brně v letech 1890–1910 na příkladu ulice Cejl*, „Brno v minulosti a dnes“, Vol. 21, s. 219–237.
- Lees L. 2008, *Gentrification and social mixing: towards an inclusive urban renaissance?*, „Urban Studies“, Vol. 45, No. 12, s. 2449–2470.

- Ley D. 1986, *Alternative explanations for inner-city gentrification*, "Annals of the Association of American Geographers", Vol. 76, s. 521-535.
- Luther D. 2002, *Mikrosvety a (makro)svet města*, "Slovenský národopis", Vol. 35, s. 467-479.
- Niedermüller P. 1987, *Mestská kultura – ľudová kultura*, "Slovenský národopis", Vol. 35, s. 467-479.
- Nosková J., Čermáková J. 2013, *Měla jsem moc krásné dětství. Vzpomínky německých obyvatel Brna na dětství a mládí ve 20.–40. letech 20. století*, Etnologický ústav AV ČR, Brno.
- Novotná A. 2007, *Gentrifikace: Příklad Prahy – Holešovic?* Bakalářská diplomová práce. Fakulta sociálních studií, Masarykova univerzita, Brno.
- Pavelčíková N. 2008, *Jak Romové šli do města. Proměny romské kultury v kontaktu s městským prostředím*, "Archiwum Ethnograficzne", Vol. 48, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław – Kraków, s. 209-216.
- Pospíšilová J., Mair J. 2011, *Tenure Change and Sociability: Transformation of Neighbourly Relations*, [in:] Haase A., Steinführer A., Kabisch S., Grossmann K., Hall R. (eds.), *Residential change and demographic challenge: the inner city of East Central Europe in the 21st century*, Ashgate Publishing Limited, Surrey, s. 277-297.
- Pospíšilová J., Vaishar A., Steinführer A. 2009, *Brno z pohledu etnologie, geografie a sociologie*, "Národopisný věstník", Vol. 68, No. 1, s. 45-57.
- Sirovátka O. 1992, *Antagonizmy a soudržnost ve městě*, "Slovenský národopis", Vol. 40, s. 27-32.
- Sirovátka O. 1993, *Povaha a kořeny lidové kultury na Brněnsku*, [in:] Sirovátka O. et. al., *Město pod Špilberkem. O lidové kultuře, tradicích a životě lidí v Brně a okolí*, Brno, s. 8-19.
- Smith N. 1996, *The New Urban Frontier: Gentrification and the Revanchist City*, Routledge, London.
- Sociologický výzkum Brna, 1949*, "Sociologická revue", Vol. 15, s. 33-67.
- Steinführer A. 2003, *Sociálně prostorové struktury mezi setrvalostí a změnou. Historický a současný pohled na Brno*, "Sociologický časopis", Vol. 39, No. 2, s. 169-192.
- Steinführer A., Pospíšilová J., Grohmannová J. 2009, *Ne/nápadné proměny vnitřního města v postsocialistickém období. Sociologický a etnologický výzkum v Brně*, [in:] Ferencuhová S., Hledíková M., Galčanová L., Vacková B. (eds.) *Město: proměnlivá nesamozřejmost*, Brno, s. 129-152.
- Sýkora L. 2005, *"Gentrification in post-communist cities"*, [in:] Atkinson, R., Bridge, G. (eds.) *Gentrification in a Global Context. The new urban colonialism*, Oxon, Routledge, London, s. 90-105.
- Terkel S. 1968, *Division street: America*, Avon Books, New York.
- Vaishar A. a kol. 2009, *Současný vývoj vnitřních oblastí Brna a Ostravy*, "Studia Geographica", Vol. 100, Ústav geoniky AV ČR, v. v. i., Brno.
- Vašečka I. 2002, *Utváranie sa problémových rómskych zoskupení v mestách ČR*, [in:] Sirovátka T. (ed.), *Menšiny a marginalizované skupiny v České republice*, Masarykova univerzita, Georgetown, Brno, s. 245-262.
- Vavroch M. 2014, *Pilotní výzkum v etnografii – bariéry v interakci mezi Romy a majoritou*, "Lidé města – Urban people", Vol. 16, No. 1, s. 99-124.
- Whyte, W. H. 1988, *The City: Rediscovering the Center*, Doubleday, New York.

Zukin S., Trujillo V., Frase P., Jackson D., Recuber T., Walker A. 2009, *New Retail Capital and Neighborhood Change: Boutiques and Gentrification in New York City*, „City & Community“, Vol. 8, No. 1, s. 47-64.

Internetové zdroje

DROM <http://www.drom.cz/cs/drom-romske-stredisko/o-nas/historie-drom/>, 20. 05. 2014

Integrovaný plán rozvoje statutárního města Brna v problémové obytné zóně města pro programovací období 2007-2013: http://www.iprm.brno.cz/download/ohr/iprm_iop/Dokument_IPRM_final.pdf, 15. 7. 2014.

Text vznikl s podporou na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace RVO: 68378076.